

PAPER DETAILS

TITLE: DOLAYLAMA TERİMİNİN DİL BİLGİSEL YÖNÜ VE TARİHÎ TÜRKÇE METİNLERDE
GÖRÜNÜMÜ

AUTHORS: Neslihan Karacan

PAGES: 378-393

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3578649>

Neslihan Karacan

Öğretim Görevlisi Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi/Türkçe ve Yabancı Dil Öğretimi
Uygulama ve Araştırma Merkezi, Antalya/Türkiye
Lecturer Doctor, Alanya Alaaddin Keykubat University, Turkish and Foreign Languages Application
and Research Center, Antalya/Turkiye

eposta: karacan57@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1784-1132>

Atıf/Citation: Karacan, N. 2024. Dolaylama Teriminin Dil Bilgisel Yönü ve Tarihî Türkçe Metinlerde Görünümü. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12/38, 378-393.

<https://doi.org/10.33692/avrasyad.1400228>

Makale Bilgisi / Article Information

Yayın Türü / Publication Type:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi /Received:	04.12.2023
Kabul Tarihi/Accepted:	21.02.2024
Yayın Tarihi/Published:	15.03.2024

DOLAYLAMA TERİMİNİN DİL BİLGİSEL YÖNÜ VE TARİHİ TÜRKÇE METİNLERDE GÖRÜNÜMÜ

Öz

Dilin kullanım biçimleri dil bilimcilerin sıklıkla irdelediği konulardan biridir. Dilin stilistik kullanımı sadece edebî metinlerin değil gündelik dilin de içinde görülmektedir. Stilistik bir olgu olarak “dolaylama” Türk dilinde çoğunlukla ince, estetik bir söyleyiş amacıyla ad aktarması ve istiare gibi söz figürlerinin yardımıyla oluşturulmaktadır. Ancak yabancı alan yazında *periphrase* olarak adlandırılan ve Türkçede “dolaylama” kavramıyla karşılanan ve bir ifadenin tek bir sözcük yerine birden fazla sözcükle aktarılması olarak tanımlanan terimin Türk dili araştırmalarında sadece stilistik bir figür olarak işlendiği sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu çalışmada dolaylamanın figüratif dil unsurlarından biri olmasının yanında dil bilgisel bir terim olması üzerinde durulmuştur. Eski Türkçedeki yansımaları ele alınarak işlenen dolaylama, tarihî süreç içerisinde tercihe dayalı olmayan ve günümüzde yerini çoğunlukla dolaylamalı (periphrastic) yapılar bırakmış $+(A)d-$, $+rAk$, $+sA-$, $+slrA-$ morfo-sentaktik biçim birimler üzerinden ortaya konulmuştur. Ayrıca stilistik bir fenomen olarak dolaylama Türkçenin tarihî dönemler içerisindeki dil yadigarlarından alınan cümlelerle örneklendirilmiştir. Bu vesile ile yeterince ilgi görmeyen dil bilgisel açıdan dolaylamanın tarihî metinlerdeki görünüşlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Dolaylama teriminin iki yönüne de dikkat çeken bu çalışma aslında dolaylamayı hem dil bilgisel hem de edebî olarak iki başlıkta incelemesi ayrıca çalışmalarda genellikle eşzamanlı olarak örneklendirilen dolaylamanın daha kapsamlı ve art zamanlı görünümü ortaya koyması açısından dil bilgisi ve anlam bilim çalışmalarına katkı sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: dolaylama, dolaylamalı yapı, anlam bilim, figüratif dil, Eski Türkçe.

GRAMMER ASPECT OF THE TERM PERIPHRASE AND ITS APPEARANCE IN HISTORICAL TURKIC TEXTS

Abstract

The use of language to reflect the thoughts in the mind is one of the subjects frequently examined by linguists. Stylistic use of language is seen not only in literary texts but also in daily language. As a stylistic phenomenon, "periphrase" is mostly created in the Turkish language with the help of figures of speech such as metonymy and metaphor, for the purpose of a subtle, aesthetic expression. However, it is frequently encountered that the term, which is called periphrase in world literature and translated into Turkish as "periphrase", defined as the transfer of an expression with more than one word instead of a single word, is treated only as a stylistic figure in Turkish language studies. In this study, in addition to "periphrase" being one of the figurative language elements, the term periphrase is also emphasized as a grammatical term. Periphrase, which is processed by considering its reflections in Old Turkish, is revealed through morpho-syntactic morphemes *+(A)d-*, *+rAk*, *+sA-*, *+sIrA-*, which were not based on preference in the historical process and have mostly been replaced by periphrasal structures today. In addition, as a stylistic phenomenon, the appearance of periphrase Turkish has been examined by giving examples from the source texts from historical periods. On this occasion, it is aimed to reveal the grammatical appearances of periphrase in historical texts, which do not receive enough attention. This study, which draws attention to both aspects of the term periphrase, contributes to the study of grammar and semantics by examining periphrase under two headings, both grammatical and literary, and by revealing more comprehensive and diachronic views of "periphrase", which is generally exemplified synchronously in studies.

Keywords: periphrase, figurative language, rhetoric, semantics, Old Turkic.

Giriş

Dünya dillerinde özellikle sözcükler boyutunda söz oyunları yapmanın, dili figüratif açıdan kullanarak zenginleştirmenin pek çok yolu vardır. Dilin biçim yönüyle de ilgilenen, retorikte de yer verilen bu figüratif kullanımlardan biri de dolaylama (periphrase)'dir. Aristoteles, *Retorik*'te dile etki kazandırmaya yardımcı olacak bazı ipuçları verirken birinci sırada "Bir şeyi adlandırma yerine tanımlayın: 'çember' demeyin 'ortasından her yöne eşit olarak uzanan yüzey' deyin. Çirkin ya da uygunsuz bir şeyi söylerken, tanımlama çirkinse adını kullanın, çirkin olan ad ise tanımlayın" (Aristoteles, 2023: 176) ifadelerine yer veriyor. Yabancı alanyazında *periphrase* olarak karşılaşılan dolaylama terimini Türkçe çalışmalarda daha çok stilistik bir fenomen olarak incelendiğiyle karşılaşıyoruz. Dolaylama dil biliminde yalın olarak bir şeyi az sözle anlatmak mümkünken çok sözle ifade etmek anlamına gelir. Tam tersi ise *holofez* (holophrase)'dir: "çok şey söylemek yerine daha az sözcükle ifadeyi sunmak

anlamına gelen holofez terimi de dolaylama terimi de Türkçe açısından yeterince incelenmemiş ve bir yönü eksik bırakılmıştır. Eksik bırakılması bu terimlerin sadece edebî yönünün olmaması dil bilgisini de ilgilendiren boyutunun incelenmemiş olması sebebiyledir. Alan yazındaki bu boşluğu gidermek amacıyla bu çalışmada, dolaylama teriminin dil bilgisindeki karşılıkları Türkçenin tarihî dönemlerinden örneklerle incelenmiştir.

1. Dolaylama Terimi

Öncelikli olarak dolaylama (periphrase) teriminin -sadece Türkçe çalışmalarda değil- tartışmalı olduğunu söylemek yerinde olur. Bunun birinci nedeni “periphrase” ve “paraphrase” terimlerinin bazı dillerde aynı kavram olarak karşılanmasıdır. Bu bakımdan öncelikle dünya literatüründe *paraphrase* ve *periphrase* kavramlarının karşılıklarına bir bakmakta fayda var.

Kadirova; günümüz Özbek edebiyatında *paraphrase* ve *periphrase* terimlerinin aynı anlamda kullanıldıklarını ve dolaylamanın tüm tanımlarının “paraphrase” (açıklama) için de ortak olduğunu ifade eder. Örneğin, adını belirtmeden bir nesneyi tanımlayan bir ifadeye mecazi ifade (veya açıklama) denir: qushlar = qanotli do'stlar (Kadirova, 2021: 486).

Aslında dolaylama kavramının dildeki varlığı ve etkisi antik çağlara kadar takip edilebilmektedir. Hoffmann, antik çağlardan modern dil araştırmalarına kadar dolaylama teriminin daha iyi anlaşılabilmesi, doğru ve kapsayıcı bir tanımının yapılabilmesi için terimin üç ana başlıkla sınırlandırılabilir gelenek içerisinde incelenmesi gerektiğini düşünür:

- I. Antik dil bilgisi geleneği,
- II. Orta çağ dil bilgisinin fiil modeli,
- III. Yeni dönem dil bilgisi çalışmalarında yapılan yorum (Hoffmann, 1993).

Antik Yunan dil bilgisi geleneğinde dolaylama kavramı kullanılmaktadır ancak bu kullanım tamamen retorik ve şiir sanatıyla sınırlıdır. Roma antik dil bilgisi geleneğinde ise ilk kez dil bilgisel olgular içinde kullanıldığı görülmektedir. Kaynaklarda bunun Yunanca var olan bir fiilin Roma dilinde karşılığının (äquivalenz) olmamasından kaynaklandığı aktarılmaktadır. Orta Çağa gelindiğinde, dil bilgisi kuralları, kiliselerin ve eğitimli insanların çevirileri pratik bir biçimde yapabilmeleri açısından düzenlemişti. Bu nedenle dolaylama kavramı ‘*verbum substantivum*’ (Tr. ek-fiil) bağlamında zikredilmektedir. Yeni dönem çalışmalarından bahsedilecek olursa 17. yüzyıla dek gerçek bir tanımdan bahsedilemez. Sonrasındaki dil bilgisi çalışmalarında ise ‘*coniugatio periphastika*’ (Tr. dolaylamalı fiil çekimi) (Philipp Melanchthon tarafından Grammatica Latina (1570) adlı eserinde) olarak adlandırılan fenomenin açıklaması “dolaylama” karşılığında verilmektedir (Hoffmann, 1993: 225-230). Nihayet 19. yüzyılda Saussure’in yapmış olduğu tanım olguya ışık tutmuştur: Coseriu’nun,

Dolaylama Teriminin Dil Bilgisel Yönü ve Tarihi Türkçe Metinlerde Görünümü

Saussure terminolojisini içeren tanımı şöyledir: Gerçekte bir “perifez”, çok parçalı, maddi dilsel bir işarettir ve onun yekpare, bütünsel bir anlamı vardır (Hoffmann, 1993, s. 240).

Terim hakkındaki Türkçe özelindeki sorun ise özellikle dil bilimi sözlüklerinde edebî bir araç olarak ya da sözcüksel boyutta işlenmesidir. Aşağıda yapılan birkaç tanıma yer verilmiştir:

dolaylama (Alm. *Periphrase*, Fr. *periphrase*, İng. *periphrasis*): Bir tek sözcükle belirtilebilecek bir kavramı birçok sözcükle anlatma (örn. kısarak yerine dişi at demek). (Vardar vd. 2002: 81)

dolaylama (*periphrasis*): anlambilim. Tek sözcükle ya da çekim ekleriyle belirtilebilecek bir kavramı birden çok sözcükle anlatma; örn. Mükemmel yerine çok çok güzel. (İmer vd. 2011).

dolaylama (*perifraz*): tek bir sözcükle ifade edilebilecek bir kavramı birçok sözcükle dile getirme yöntemi olarak kullanılan dolaylama belirtilen nesnenin ya da kişinin doğasını niteliklerini ortaya koyar. Başka bir deyişle, bir tek sözcükle belirtilebilecek bir kavramı, birçok sözcükle anlatma sanatıdır. “Sinema” yerine “yedinci sanat”, Erzurum” yerine “Doğunun Paris’i” demek gibi. (Kıran ve Eziler Kıran, 2013: 430).

Dolaylama terimi (Yunanca *períphrasis* “açıklama, dolambaçlı ifade”), en genel anlamıyla, bir sözcüğün yerine daha uzun, çok sözcüklü ifadelerin veya “dolambaçlı ifadenin” kullanılması anlamına gelir. Daha dar bir filolojik bağlamda, dolaylama kanonik, edebî, retorik figürlerden biridir (Lausberg, 1963 akt. Haspelmath, 2000). Örneğin, İngilizce “âşık olmak” için “Cupid’in okuyla vurulmak”. Dolaylama, çekim paradigmasında tek bir sözcüğün yerine çok sözcüklü bir ifadenin kullanıldığı durumu ifade eder (Haspelmath, 2000).

Özetle dolaylama, Türkçede edebî yönden incelense de yabancı alan yazında daha geniş bir perspektife sahiptir ve hem dil biliminde hem de dil bilgisinde kullanılan bir terimdir. Edebî olarak bir ifadeyi güçlendirmek, daha estetik bir biçimde sunmak, etkileyici bir ifade ortaya koymak, söyleyişte incelik ve nezaket uyandırmak amaçları ile kullanılan figüratif bir olgu olarak dolaylama terimiyle sıkça karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan dil bilgisel açıdan birden fazla sözcükten oluşan ancak bir bütün olarak belirli bir anlam ileten ifadeler için de dolaylama terimi kullanılmaktadır. Başka bir deyişle dolaylama her iki türü de karşılayacak biçimde; tek sözcüklük formları iki ya da daha fazla sözcükle tek bir anlama gelecek şekilde yeniden ifade etmek, şeklinde tanımlanabilir. Bu bakımdan dolaylama;

1. dil bilgisel dolaylama (linguistic/ grammatic periphrase)
2. sözcüksel/edebî dolaylama (literatural/ verbal/ lexical periphrase) olmak üzere ikiye ayrılır.

Dil bilgisel açıdan ise Haspelmath dolaylamayı iki ayrı başlık altında değerlendirmiştir.

2.1. tamamlayıcı dolaylama (suppletive periphrasis)

2.2. kategorik (anlatımsal) dolaylama (categorical (or expressive) periphrasis)- (Haspelmath, 2000).

Bu çalışmada hem Türkçe literatürde dolaylama olarak adlandırılan ve bir söz sanatı (figure of speech) olan dolaylama hem de Türk dili çalışmalarında nadiren kendine yer bulan dil bilgisel olarak dolaylamadan bahsedilecek ve dolaylamanın her iki türü de Eski Türkçe metinlerden örneklendirilmiş ancak dil bilgisel dolaylama tek bir çatı altında incelenmiştir.

1.1.Dil bilgisel dolaylama

Dilde bir adı, fiili vb. ifade etmek için daha uzun ya da daha az basit bir yolunu tercih etmek olarak da tanımlayabileceğimiz dolaylamanın birinci türü şekil bilgisel biçim birimlerin yerine sözlük biçim birimlerin tercih edilmesi durumudur. Aslında bu durumun tam tersini dil bilgiselleşme sürecinde kısmen görmek mümkündür. Yani en az çaba yasası gereği dilde “bir sözcük” zamanla yerini bir biçim birime bırakabilir. Eski Türkçede de morfolojik birimlerin yerine sözlüksel birimlerin tercih edildiği görülebilmektedir. Ancak Eski Türkçeden bu yana dil bilgisel açıdan morfolojik işaretlerle sunulan bazı anlamların tarihî süreç içerisinde *dolaylamalı (periphrastic)* yapılara dönüştüğü tespit edilebilmektedir. Aslında dilde eş zamanlı olarak da görülebilecek bu morfo-sentaktik yapıların art zamanlı olarak tamamen dolaylamalı yapılara dönüşmesi söz konusu olabilir ki $+(A)d-$, $+rAk$, $+sA-$, $+sIrA-$ biçim birimlerinde bu durum görülür. Aşağıda, bahsedilen yapıların bu süreçleri tarihî metinlerden alıntılar yoluyla örneklendirilmiştir. Bu yapılar Türkiye Türkçesinde ya tamamen ya da kısmen dolaylamalı yapılara dönüşmüştür.

1.1.1. $+rAk$

$+rAk$, Eski Uygur Türkçesi döneminden Osmanlı Türkçesine kadar kullanılan kuvvetlendirme eki olup, daha ziyade sıfat ve zarflara getirilmektedir (Eraslan, 2012: 101). Bu bölümde, özellikle, Türkçenin tarihî dönemlerine ait metinlerde sıklıkla görülen bu biçim birim günümüzde işlevselliğini kaybetmiş ve artık dolaylamalı bir yapıda karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde bu biçim birim işlevini kaybettiği ve aynı işlevde başka bir biçim birim de olmadığı için tarihî metinlerde yer alan $+rAk$ biçim birimli ifadelerin Türkiye Türkçesine aktarımı yapılırken dolaylamalı yapılar ile karşılaştığı görülmektedir. $+rAk$ özellikle Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminde işlek olarak kullanılmaktadır. Kuvvetlendirme, derecelendirme ve pekiştirme anlamı taşır. Ramstedt bu ekin $ra-$ fiili ile $-k$ fiilden isim yapım ekinde birleşimi ile oluştuğu belirtirken W. Bang, Menges, Jean Deny, Räsänen *ırak* sözcüğünden geliştiğini öne sürmüştür. Gabain de biçim birimin eklendiği isimde anlamı kuvvetlendirdiğini belirtmiştir. Ek, özellikle sıfat ya da zarf görevinde kullanılan sözcüklerle işlevseldir (Kaya, 2014: 27 akt. Akkaya, 2022: 44). Karşılaştırma

(comparative) için kullanılan bu biçim birim işlek olarak sıfat ve zarflar üretir (Gülsevin, 2017: 129)

Biçim birimin tüm dönemlerde en yaygın görüldüğü sözcük ise *artuk* ve *artukrak*'tır. Gabain *artuk* sözcüğünü “-dan çok” anlamı ile edat olarak değerlendiriyor (Gabain, 2007: 99); Eraslan ise “çok, fazla” anlamları ile miktar zarfı olarak açıklamıştır (Eraslan, 2012: 236). Clauson, “artuk” *art-* fiil kökünden türemiş ve başlangıçta “ek, ekstra miktar”; en eski metinlerde esas olarak sayısal ifadelerde; daha sonra genellikle “büyük bir ek miktar”, daha az sıklıkla “fazla, aşırı” (Clauson, 1972: 204); “artukrak” ise genellikle “son derece, aşırı derecede” anlamları ile zarf olarak kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972: 2011).

Tietze, *artuk/ artık* “(eksik’in aksi) fazla” sözcüğün köken bilgisiyle ilgili *art-* fiili ve fiilden sıfat tapan *-ık* ekinin olduğunu gösterir (Tietze, 2016: 442). Caferoğlu ise sözlüğünde *artuk* için “artık, çok, fazla, arta kalan, son, son derece” ve *artukrak* için “fevkalade, olağanüstü” anlam girişlerinde bulunmuştur (Caferoğlu, 2021: 21).

Divanu Lügâtit-Türk'te Kaşgarlı Mahmud *artuk* sözcüğüne madde başı olarak yer vermiş ve “fazla, ziyade” anlam girişlerinde bulunmuştur. *Ortak* sözcüğünü örneklerdirken de “*ortak erden artuk almas. Bu sav, insaflı olması emrolunan kimse için söylenir*” cümlesi içerisinde görülmektedir.

Eski Uygur Türkçesi

Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde görmeye başladığımız *+rAk* biçim biriminin bu dönemde işlek olduğunu daha başka sıfatlara eklenerek de sıkça kullanıldığından anlamak mümkündür:

artukrak “çok fazla, mükemmel”, *aşnurak* “daha önce, çok önce”, *küçlügrek* “çok güçlü daha güçlü”, *öküşrek* “pek çok”, *öngreerek* “çok önce, daha önce”, *teringrek* “çok derin, daha derin”, *yigrek* “çok iyi, daha iyi” (Eraslan, 2012: 101).

Eklendiği sözcüklere “daha, çok” anlamları veren biçim birimin Osmanlı Türkçesine kadar yaşadığını görebiliyoruz.

“Yerintiler yığlayu, emgentiler *artokrak*..” (için için üzülüp ağladılar, daha fazla acı çektiler) AY 635/20-21 (Gulcalı, 2021: 193).

Karahanlı Türkçesi

“tutar sizler andlarınızın köngül kiri sizler ara bolsa bir ögür ol *artukrak* bir ögürdin, sınar sizlerni Tanrı anın birle” Kur. Terc. (Ata, 2019: 226-227) (Bir topluluk diğer bir topluluktan daha çok ve üstün diye yeminlerinizi bir düzen haline koymayın; Allah sizi bununla sınar.)

Harezm Türkçesi

“Tegme birnin kını birindin *katıgrak*

Kını *artukrak* hem otı *katıgrak*" Cümcüme 181.

"Mundın *artukrak* söz aysa hem takı inanurmen tedi erse, barçaları aydılar.." NF 99/7

"helâketlik bolsun saña mundın *artukrak* kerek..." NF 134/5

"*yakınrak* keldi at birle turuqtı" HŞ 869

"kamuğ işde *yêgrek* bu dîn işleri" MM 243/3

"kayu melik bolğay mendin *zâlimrak*" KE 153r/10

Çağatay Türkçesi

"Tag dek aşıkı köydürdün bu şirinlik bile

Mundın *artukrak* mini sin bir yolu ferhad kıl" Lütî Divanı 149/3.

"Gulam dedi: ey hâce bu sözni *yahşırak* lafz birle ayıtsanız *hûbrak* erdi." KBT 21a/ 7-8

Eski Anadolu Türkçesi

"İmdi dinlen sözüme tutuñ kulağ

Bir söz eydem kim şekerden *tatlurak*" YZ

"İşid imdi eydeyüm ol işleri

Ol ölümünden *katırak* teşvişleri" Ahmedî- Garibname

"*Datlurakdur* balıla yagdan delim

Göksi çerb ü agzı şîrîndür 'azîm" Gülşehri Mantıku't-Tayr

"Dünyada yüz dürlü dutdum ben işi

Görmedüm senden *yavuzrak* bir kişi" Gülşehri Mantıku't-Tayr

"Anuñ esrârı şekerden *datlurak*

Söyledi Gülşehri hem *kuvvatlurak*" Gülşehri Mantıku't-Tayr

Osmanlı Türkçesi

"Bir dahı çağşatdı andan *katırak*

Halkasını kapunuñ *koparurak*" Ahmed-i Rıdvân- Rıdvâniyye

"Gel menüm tedbir-i bih-büdumda sen bir say kıl

Kim olam bu derde *artukrak* giriftâr ey hâkîm" Fuzûlî Divânı

Türkiye Türkçesi

"Üstelik, kız da seni gördü ve *daha kötüsü*, tanıdı!" - Pınar Kür

Ancak Türkiye Türkçesinde tamamen kullanım dışı olan bu morfolojik biçimin yerini doğrudan "çok, daha" sözcükleri alarak dolaylamalı bir yapıyla karşımıza çıktığını

görmekteyiz: *artukrak*: “çok fazla”; *katırak*: “daha sert, çok sert”; *kuvvatlurak*: “daha kuvvetli”; *datlurak*: “çok tatlı”; *yavuzrak*: “çok yiğit, daha yiğit”; *yahşırak*: “daha güzel, çok iyi” vb.

1.1.2. +sA- / -sA-

“Bir şeye ihtiyacı olmak, istemek” anlamı taşıyan geçişsiz fiiller yapan (Gülsevin, 2017: 132), isim yapısındaki sözcüklerden fiiller türeten biçim birim Türkiye Türkçesinde dar bir kullanım alanına sahiptir.

Ancak burada ek işlerliğini kaybetmiş fiil gövdesi olarak yeni bir yapı kazanmıştır. Bunun yerine diğer isimlerle “canım... istiyor/ istedi” ya da “canım çekiyor/çektii” gibi dolaylamalı yapılarda görünmektedir.

Kaşgarlı DLT’de +sA- biçim birimi için iki üç harfli isimlere olduğu gibi iki üç harfli fiillere de geldiğini, bu fiillerin henüz yapılmadığını ancak yapılmak istendiğini ve işleyenin o işi yapmak dilediğinde olduğunu belirtir.” açıklamasında bulunur (Atalay, 1985: 279). İsimden fiiller türeten biçim birim için Gabain “arzulama, istek duyma” ifade ettiğini söylemekle yetinmiştir (Gabain, 2007: 50).

Karahanlı Türkçesinde fiilden ve isimden yeni bir fiil meydana getiren -sA- / +sA- eki işlek olarak kullanılmıştır. Esasen +sA- isimlerden fiil türeten bir ektir. Bu ek DLT’de yaygın ve işlek olarak isimlerden fiil türetmektedir. Kaşgarlı, -sIn- ekini de bu ekler ile birlikte değerlendirmiştir fakat Hacıeminoğlu bu görüşe katılmadığını açıkça ifade etmiştir. Hacıeminoğlu, ekin fiilden fiil türetme işlevinin bir hece düşmesi sonucu¹ ortaya çıkmış olabileceğini savunmuştur (Yıldırım, 2021: 105). Deny ise genellikle az kullanılan yine az sayıda fiillerle arta kalmış bir halde yaşayan bir biçim birim olarak tanımlar. Şu anlamları vardır: aruz istek, meyil fikri (özellikle fiziki): susamak, gürüksemek, tekesimek, göresimek. İkinci anlamı ise takdir ve tahmin fikri “... saymak” bu anlamda -sen/ -san ve -sin-/ -sın- biçimleri de bulunur. Bugün az kullanılır olmakla birlikte Osmanlı Türkçesinde işlek olarak kullanılmaktaydı: çoksamak, çoksanmak, çoksımak, çoksınmak, umursanmak, mühimsemek, ıraksınmak, ayıbsınmak vb. (Deny, 2012: 458-460)

Türkçede yaygın olarak kullanılmayan bir ektir. İstek, arzu vb. için kullanılır. *aygır-sa-* “kısrağın aygır istemesi” < *aygır-sa-* gibi fiillerde, bugün *garip-se*, *mühim-se* (Ergin, 1997: 187). İhtiyaç ve istek bildiren eylemler türetir. *boğasa-* “inek boğa istemek”, *duraksa-* “durmak istemek, durur gibi yapmak” vb. (Korkmaz, 2007: 180).

Brokelmann -s unsurunun +a ile genişlemiş olduğunu ve *sa-* “saymak, düşünmek, istemek” fiili ile aynı olabileceğini belirtmiştir (Eraslan, 2012: 115).

Ad soylu sözcüklere gelerek genellikle istek bildiren fiiller yapar. Bu ek fiillere de gelir.

¹ (I)g+sA yapısında g sesinin düşmesiyle oluşmuş başka bir fiilden fiil türetim eki olduğunu savunur.

<i>su</i>	susamak,
<i>garip</i>	garipsemek,
<i>durak</i>	*duraksamak
<i>küçük</i>	*küçümsemek
<i>hafif</i>	hafifsemek
<i>önem</i>	önemsemek (Hengirmen, 2006: 3003).

+sA- ile türeyen fiillere “isteme, istekli olma, geçmek, duymak, kabul etmek” anlamı kazandırır: *benimse-*, *susa-*, *umursa-* (iş edinmek), *tavsa-* (tavı geçmek), *önemse-*, *garipse-* (*gariplik duy-*) gibi. Bu biçim birimin +si-, +sin- biçimlerini de görmekteyiz: *yatsı-*, *yüksün-* gibi (Ediskun, 1999: 225).

Ediskun ve Hengirmen'in açıklamalarında bahsettiği ve örneklerini verdiği aslında Banguoğlu'nun da bahsettiği Türkiye Türkçesinde yeni bir anlam kazandıran yapıdır. +sA-fiilleri Yeni Türkçede artık benzerlik anlamında “öyle bulmak, saymak” anlatımında fiiller türetmektedir: *uzaksamak* = *istib'at etmek*, *büyüksemek*: *izam etmek*, *gereksemek*: *ihtiyaç duymak*, *hafifsemek*: *istihfaf etmek* gibi (Banguoğlu, 1974: 203). Banguoğlu'nun belirttiği yine bizi Hacıeminoğlu'nun yaptığı açıklamaya yönlendirmektedir.

Aşağıda dil bilgisel olarak eklendiği ismi fiilleştiren ve “... istemek” anlamı yükleyen yapının tarihî süreçten tanıkları yer almaktadır.

386

Karahanlı Türkçesi

“yédim içtim ud teg yorıdım yawa/ açıp *suwsatayın* munı men éve” KB 5704

“men anı *öpsedim*” ben onu öpmek istedim.” DLT I-275

“er *etsedi*” “adamin canı et istedi, etsedi.” DLT I-275

“ol ok *atsadı*. “o, ok atmak istedi.” DLT I-275

DLT'de daha pek çok örneği vardır: *ötsedi*, *itsedi*, *açsadı*, *içsedi*, *axsadı*, *ıdhsadı*, *ursadı*, *aşsadı*, *agsadı*, *ewsedi*, *uksadı*, *egsedi*, *ögsedi*, *açıgsadı*, *tatıksadı*, *çiniştürüksedi*, *uçursadı*, *kötürsedi*...vb. DLT I 276-27.

Harezmi Türkçesi

Harezmi Türkçesinde yaygın kullanılmayan bir ektir (Yıldırım, 2021, s. 105).

“Tağı sen *suvsamas* sen anıng içinde tağı çoğka çıkmas sen.” HTKT 308b/9=20/119

Dolaylama Teriminin Dil Bilgisel Yönü ve Tarihi Türkçe Metinlerde Görünümü

“hak tealahazratına sewüglügrek açlıktan takı *suwsalıkdın*.” NF 265/16.

Çağatay Türkçesi

“Neçe kündin ârâm tafmap erdi. Kûrsagı açtı ve *sussadı*.” Şah. 237/b 13

Eski Anadolu Türkçesi

“Dûzah içre biri eydür *susadum*

Agu dahı olsa hem içeyidüm” YZ 53/4

“Görmeyelden yüzünü ben ki nigârım, *sensedim*

Âh u zâr ile geçer bu rûzgârım, *sensedim*” Humamî

Osmanlı Türkçesi

Bu döneme gelindiğinde artık biçim birimin işlerliğini iyiden iyiye yitirmeye başladığını ve isimlerle ya Farsça tamlamalar ile ya da fiiller yardımıyla dolaylamalı yapılara dönüştüğünü görmekteyiz: *ârzû-yı bade, ârzû-yı behişt, ârzû-yı kevşer, destûr dile-, cürmin dile-*.

Özellikle Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde işlek olarak görülen morfo-sentaktik bir yapı olan +sA- Osmanlı Türkçesi döneminin ardından işlerliğini kaybedip yerini dolaylamalı yapılara bırakmıştır.

1.1.3. +(A)d-

Eski Türkçeden beri morfolojik yapılarla ifade edilip sonraki dönemlerde yerini dolaylamalı kullanımlara bırakan bir diğer biçim birim ise isimlerden fiil türeten +Ad-’dır. Eklendiği isimlerle geçişsiz fiiller türetir (Tekin, 2003: 85). Gabain, +d-, +ad-, +ëd- biçimlerinde üç biçimini işaretler ve “bir şey olmak veya yapmak” anlamlarında isimden fiil türettiğini şu örneklerle açıklar: *kutad-, ulgad- yağıd-* (Gabain, 2007: 48; Eraslan, 2012: 113).

Kaşgarlı Mahmud bu biçim birimin “yaradılış gösteren isimlerle yuğurularak” fiil yaptığını kaydeder. *Kutadgu Bilig’de* biçim birimin isimlerden geçişsiz fiiller türettiği görülmektedir (Ercilasun, 2020: 36)

Erdal, +(A)d- morfeminin sonu ünlü ile biten isimlerden sonra yalnızca +d- ve sonu ünsüzle biten isimlerden sonra +(A)d- biçimi ile görüldüğünü belirtir. Ayrıca isimlerden fiil türeten +U- morfemi ile sıklıkla aynı anlamı verdiğini, aralarındaki tek farkın +(A)d- ile türeten fiillerin öznesinin insan olduğunu vurgular (Erdal, 1991: 485).

Orhun Türkçesi

“Kaŋı lisün tay sennün *başadu* biş yüz eren kelti” BK G 11

“Küñedmiş, *kuladmış* bodunuğ Türük törüsün içginmiş” KT D 13

“*yokadu* barır ermiş.” KT D 10oju

Aynı dönem içerisinde de dolaylamalı yapılarla da eşzamanlı olarak kullanılmıştır.

“Türk bodun ölteçi erdi, *yok boltaçı* erdi” BK D 33

“Tabgaçta adı küsi *yok boltı*” BK D 36

Uygur Türkçesi

“Ögümin kangımın *yokaddurdum* erser” AY 134/15.

“etözleri titreyü sakını sözleyü yetinçsiz ulug *muñadmakka* tegip” AY 456-/4-6.

“azunta el oronı *yegedgey* kötrülgey” AY 415/7-8.

“*yokadtı* kıtsuz kıvılar

üçün alku *yokadtı* alku” Prens 9-10.

Karahanlı Türkçesi

“bayur ötrü budnı hem itlür ili

hazine köpedür *kutadur* yılı” KB 2262

“Sañar ok sığındım umıncım saña

muñadmış yerimde elig tut maña” KB 29

“Kamug sen törüttün ne erselerig,

yokadur ne erse sen ök sen tirig” KB 14

Yukarıda tarihî dönemlerden tanıklanarak alınan örneklerde bulunan morfo-sentaktik biçimin bugün Türkiye Türkçesinde dolaylamalı yapılarla ifade edildiğini görmekteyiz: *yokad-*: “yok olmak”; *başad-*: “baş olmak”; *küned-*: “cariye olmak”; *kulad-*: “kul olmak”; *muñad-*: “sıkıntılı olmak”; *köped-*: “çok yapmak”; *kutad-*: “mutlu olmak, mutlu etmek”; *yeged-*: “iyi olmak, iyi hale getirmek”.

1.1.4. +sIrA-

Türkiye Türkçesinde morfolojik biçiminin görülmediği dolaylamalı yapılarıyla söz diziminde ortaya çıkan isimlerden fiil türen bir diğer morfem ise +sIrA-’dır. Orhun Türkçesi metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bu yapı eklendiği isimlere “...+sız kalmak, ...+dan yoksun olmak” anlamı vermektedir (Erdal, 1991: 228; Tekin, 2003: 88). Gabain, ekin *sır+a* ya da *sız+ ra* yapısında olabileceğini ve Eski Türkçede yaygın görülmediğini belirtir ve şu örnekleri verir: *ilsire-*, *inçsire-*, *tatıgsıra-* (Gabain, 2007: 50). Biçim birimin kökeni ve gelişimi ile ilgili

tartışmalar mevcuttur ancak burada çalışmanın kapsamı dışında olduğundan uzun uzadıya tartışmalara yer verilmeyecektir.²

Biçim birimin, çağdaş lehçelerde istek anlamının dışında olgu, yönlendirme gibi farklı kullanımları da vardır. Ancak sıkça rastlanan işlevi eklendiği isimle “yok olmak, azalmak, sona ermek” anlamı barındıran fiiller türetmesidir. Aslında bu fonksiyon, şeklin doğuş ve mevcudiyet sebebidir (Tek, 2021: 520).

Orhun Türkçesi

“İlligig ilsirettimiz, kaganlıgıg kagansıratımız; tizligig sökürtimiz, başlıgıg yüküntürtimiz.” KT D 18.

“Yeti yüz er bolup ilsiremiş kagansıramış bodunug..” KT D 13

Uygur Türkçesi

“küçsiremiş yavrumuş torumuş umugsuz inagsız irinçlerig” AY-116/22-23.

“etözlerin birgerü yirke çalıp ögsire tınsırap inçke kaltı...” AY-625/12-13.

“yüksek idiz orunluktın kodı öz kemişti ögsiredi taltı” Prens 61/6.

Karahanlı Türkçesi

“Kara karnı todsa tili başsırar

basa tutmasa bek özi erk sürer” KB 4329.

Kutadgu Bilig’de bir kez kullanıldığı görülmektedir. Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçesinde kullanımı gittikçe seyrekleşmiştir. +sIrA- biçim birimi de zamanla yerini dolaylamalı yapılara bırakmıştır: *ilsire*:- “ülkesiz kalmak”; *kagansırat*:- “kağansız bırakmak”; *küçsire*:- “güçsüz bırakmak”; *ögsire*:- “aklını kaybetmek, kendinden geçmek”.

1.2. Edebî Dolaylama

Doğası gereği dolaylama pek çok biçime girebilir. Örneğin bir eğretileme olarak gerçekleşebilir: “ay” yerine “gecenin kraliçesi”, “kırlangıç” yerine “baharın habercisi”, “Finlandiya” yerine “beyaz zambaklar ülkesi” denebilmektedir. Dolaylama gerçeği güzelleştirebilir de sert ya da kaba bir kavramı yumuşatabilir de (Kıran ve Eziler Kıran, 2013: 430). GTS’de ise dolaylama şu şekilde açıklanır: Tek kelimeyle belirtilebilecek bir kavramı güçlü ve etkin bir anlatım için birden fazla kelimeyle anlatma: *Atatürk* yerine *büyük kurtarıcı* veya *Ankara* yerine *Türkiye’nin kalbi* demek gibi.

² Detaylı bilgi için bkz: (Tek, 2021).

Örneğin Eski Türkçede *il/él* “vatan” anlamında sıklıkla kullanılan bir sözcük olmasına rağmen bir dolaylama olarak “yer suw” onun daha estetik söylenişi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Varlık adlarının dolaylama yapıları edebiyatımızda sıkça işlenmiştir. Özellikle Allah, Hz. Muhammed, peygamberler, dört büyük melek, İstanbul gibi isimler için yapılan dolaylamalı yapılara sıkça rastlanır:

“Ay iç taş biligli ay hakku’l-yakin, közümden yırak sen köñülke yakın” KB

11

“İsi gibi Hüdāyi kelāmuñda rūḥ var

Göyâ ki hem-dem-i dem-i Rûḥu’l-Emîn’sin” HD 176

Ayrıca bazı fiillerin de dolaylamalı yapıları eş zamanlı olarak da görülmektedir. Aşağıda *öl-* fiilinin Orhun Yazıtlarında hem yalın hem dolaylamalı yapısını görmek mümkündür:

“Türük bodun *ölsikig*” KT G 7

“Bilig bilmez kişi ol sawıg alıp yagru barıp üküş kişi *öltüg*” KT G 7

“Özi ança *kergek boltı*” KT D 30

Hatta aynı cümle içerisinde bir fiilin kendisi ile dolaylamalı yapısına rastlanır. *Kergek bol-* dolaylamalı ifadelerin daha ince, daha özenli söyleyişine güzel bir örnektir. Halktan yani genel olarak toplumdan insanlardan bahsederken *öl-* fiilini kullanırken Bilge Kağan kardeşi Kül Tigin’den bahsederken *kergek bol-* dolaylamalı yapısını kullanır:

“Köl Tigin yok erser kop *ölteçi* ertigiz inim köl tigin *kergek boltı*” KT K

10

Değerlendirme ve Sonuç

Periphrase terimi Türkçede “dolaylama” sözcüğü ile karşılık bulmuş olmasına karşın, alan yazında var olanın aksine daha dar anlamli olarak, retorik figürleri karşılayan bir terim olarak yaygındır. Bu bakımdan genellikle utanç verici, üzücü, kaba bir şeyden bahsederken daha ince, daha güzel söyleme gereksinimi ya da daha estetik bir söyleyiş geliştirme gayreti ile yani stilistik bir figür olarak dilimizde de sıklıkla kullanılmaktadır. Ancak yabancı alan yazında dolaylama hem figüratif bir terim olarak hem de dil bilgisel bir terim olarak iki ayrı yönü ifade eder. Temel prensip her ikisinde de bir sözcükle ifade edilebilecek kavram ya da varlığı daha fazla sözcükle ifade etmektir.

Çalışmada dolaylamalı yapıların dil bilgisel bir unsur olarak Türkçedeki görünümüne değinilmiş; Türkçenin tarihî dönemlerinde morfo-sentaktik yapılarla ifade edilen ancak özellikle Türkiye Türkçesinde artık yerini dolaylamalı yapılarla karşımıza çıkan örnekler verilmiştir. Bu durum *+rAk*, *+sA/-sA-*, *+(A)d-*, *+sIrA-* biçim birimleri ile açıklanmıştır.

Dil bilgiselleşmesini tam tersi yönünde hareket eden bu yapıların zamanla işlevliğini kaybeden biçim birimlerin boşluklarının zorunlu olarak dolaylamalı yapılarla doldurduğu görülmüştür.

Bu bakımdan dilde antik çağlardan bu yana ilk olarak stilistik kaygılarla edebî dolaylamayı; ikinci olarak işlevini yitirmiş biçim birimlerin boşluklarının zorunlu olarak sözcüksel birimlerle doldurulması da dil bilgisel dolaylamayı ortaya çıkarmıştır.

Kaynakça

- Akkaya, Büşra. 2022. "Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi Grameri". Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Aristoteles. 2023. Retorik. 19. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ata, Aysu. 2019. Karahanlı Türkçesinde İlk Kuran Tercümesi. 3. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, Besim, 1985. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi- I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin. 1974. Türkçenin Grameri. İstanbul: Baha Matbaası.
- Caferoğlu, Ahmet. 2021. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. 4. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, Sir Gerard. 1972. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press.
- Deny, Jean. 2012. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ediskun, Haydar. 1999. Türk Dilbilgisi. 6. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eraslan, Kemal. 2012. Eski Uygur Türkçesi Grameri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican. 2020. Kutadgu Bilig Grameri- Fiil. 3. bs. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, Marcel. 1991. Old Turkic Word Formation: A functional approach to the lexicon. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Ergin, Muharrem. 1997. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gabain, Anna von. 2007. Eski Türkçenin Grameri. 5. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gulcalı, Zeynep. 2021. Altun Yaruk Sudur X. Kitap. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, Gürer. 2017. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. 7. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Haspelmath, Martin. 2000. "Periphrasis". pp. 654-664 in Morphology: A handbook on inflection and word formation. Berlin: De Gruyter Mouton,
- Hengirmen, Mehmet. 2006. Türkçe Temel Dilbilgisi. 5. bs. Ankara: Engin Yayınevi.
- Hoffmann, Renate. 1993. Periphrase (Periphrastisch). Glotta, 71(3/4): 223-242.
- İmer, Kamile., Kocaman, Ahmet. & Özsoy, Ayşe Sumru. 2011. Dilbilim Sözlüğü. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

- Kadirova, Zaynura Zaynidinovna. 2021. "Some Comments on The Interpretation and Contrast Aspects of The Terms 'Paraphrase' and 'Periphrase'". International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 19(6): 486-489.
- Kaya, Ceval. 2014. Uygur Harfli Rızvan Şah ile Ruh-Afza Hikâyesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kıran, Zeynel. & Eziler Kıran, A., 2013. Dilbilime Giriş. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Korkmaz, Zeynep. 2007. Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi. 4.bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lausberg, Heinrich. 1963. Elemente der Literarischen Rhetorik. München: Hueber.
- Tek, Emel. 2021. "+sIrA- Morfeminin Yapı, Köken ve Görev İncelemesi". Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 10(2): 511-525.
- Tekin, Talat. 2003. Orhon Türkçesi Grameri. 2. bs. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları.
- Tietze, Andreas. 2016. Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu, Erdim Öztokat. 2002. Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual.
- Yıldırım, İbrahim Kemal. 2021. "Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası 293 No.) Fiil Söz Yapımı". Yüksek Lisans Tezi. Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun.

Kısaltmalar

Akt.: aktaran

BK: Bilge Kağan Yazıtı

Cümcüme: Cümcüme Sultan Hikayesi

DLT: Dîvânü Lugâtî't-Türk

GTS: Genel Türkçe Sözlük

HŞ: Hüsrev ü Şirin

HD: Hüdayî Divanı

HTKT: Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi

KE: Kısâsü'l-Enbiyâ

KBT: Kâbûsnâme Tercümesi

KT: Kül Tigin Yazıtı

Kur. Ter.: Karahanlı Türkçesi İlk Satır Altı Kuran Tercümesi

MM: Mu'înü'l-Mürîd

NF: Nehcü'l- Ferâdis

Dolaylama Teriminin Dil Bilgisel Yönü ve Tarihî Türkçe Metinlerde Görünümü

Prens.: Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesi

Rız. Şah. : Rızvan Şah Hikâyesi

Şah.: Şahnâme

YZ: Yusuf u Züleyha Şeyyad Hamzâ

